

Mršević Z., (2011),
Ed. Stevan Lilić, u:
Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije. 271 – 283.
CIP –340.137(4-672EU:497.11)(082)
ISBN 978-86-7630-341-0

Dr Zorica Mršević
Vanredna profesorka Fakulteta za evropske pravno političke studije, Novi Sad
Naučna savetnica Instiuta društvenih nauka, Beograd
e-mail: zmrsevic@idn.org.rs
tel: 064 25 00 481

Promena pola iz medicinskih razlogaⁱ

Rezime. Razmatra se medicinska, pravna i društvena situacija transseksualnosti, pojave neprihvatanja sopstvenog pola koja se leči kompleksnim hormonskim i hirurškim zahvatima, a koja je od nedavno zakonski uključena u intervencije finansirane od države. Navode se podaci vezani za rasprostranjenost ove pojave u Srbiji, neshvatanje i nepoznavanje problema društvene sredine i nedaekvatno reagovanje media, diskriminaciju i nasilje kojem su izložene transseksualne osobe, samoubistva i kompleksnost medicinskih intervencija koje vode ka promeni pola. Posebno su naglašena još uvek otvorena pitanja pravnog ideniteta i statusa transseksualnih osoba. Navedene su i tri značajne presude Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu koje su donete u korist transeksualnih osoba, Gudvin protiv Ujedinjenog kraljevstva, L. protiv Litvanije i Šlupmf protiv Švajcarske. Zaključen je da su zakonske promene u Srbiji tek započele u julu 2011, ali da je neophodno da budu kompletrane, najbolje kroz donošenje posebnog zakona kojim bi se regilisao status transseksualnih osoba.

Ključne reči: transseksualnost, promena pola iz medicinskih razloga, diskriminacija, nasilje, samoubistva, Evropski sud za ljudska prava, pravni status, pravni identitet.

Skupština Srbije usvojila je 28. jula 2011 izmene Zakona o zdravstvenoj zaštiti i o zdravstvenom osiguranju kojima je proširen krug osoba koje ispunjavaju uslove da budu osiguranici čime je po prvi put u Srbiji omogućeno pravo na promenu pola o trošku fonda. Predviđeno je između ostalog, proširenje prava iz obaveznog zdravstvenog osiguranja i na promenu pola iz medicinskih razloga, jer je i toj kategoriji stanovništva, kako je navedeno u obraloženju, potrebna adekvatna zdravstvena zaštita.ⁱⁱ Nadležni državni organi, pre svega Ministarstvo zdravlja, u svetlu najnovijih istraživanja uzroka transseksualnosti i nesumnjivo dokazanom tezom da je promena pola medicinska neophodnost kao vid lečenja, usvojili su mogućnost da deo troškova promene pola budu deo obaveznog zdravstvenog osiguranja. Odredbe čl.

45. t. 4. tako predviđaju da se u ostvarivanju prava na zdravstvenu zaštitu iz obaveznog zdravstvenog osiguranja, osiguranim licima obezbeđuje najmanje 65% od cene zdravstvene usluge iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja između ostalog i za promenu pola iz medicinskih razloga.

Transseksualne osobe inače, na razne načine izlaze na kraj sa svojom situacijom. Neki od njih prosto žive i oblače se kao pripadnici željenog pola, ne podvrgavajući se nikakvim tretmanima da bi stekli njihove fizičke attribute. Drugi uzimaju hormone kako bi stekli neke sekundarne odlike odabranog pola. Manji broj njih će se podvrgnuti hirurškim zahvatima kako bi njihova tela što više bila slična telima pripadnika njihovog novostečenog pola. Obim tretmana može da bude stvar ličnog izbora ili da zavisi od drugih faktora, poput zdravstvenog stanja ili finansijskih sredstava.

Rasprostranjenost transseksualnosti. Kako se procenjuje u Srbiji trenutno postoji oko 200 osoba kod kojih je dijagnostikovana potreba promena pola iz medicinskih razloga.ⁱⁱⁱ Ipak, treba imati u vidu da niko ne vodi službenu evidenciju osoba koje menjaju pol, posebno u situaciji kada se to radi i na privatnim klinikama. Urolog M. Đ. npr. smatra da na svakih 100.000 stanovnika, tri li četiri osobe promene pol.^{iv} Prema raspoloživim podacima u Srbiji je u poslednjih 20 godina, od kad se vrši operacija promene pola kod nas, pol promenilo oko 150 do 200 lica. Smatra se da je stvarna cifra daleko veća, ali da niko od aktera procesa promene pola nema posebnog interesa da se evidentira bilo gde a posebno ne same transrodne osobe koje uglavnom žele da vode neupadljiv i povučen život posle promene pola. Postoje podaci iz Evropskih zemalja koji mogu da posluže kao neki orijentir, uz napomenu da ni veliki ni mali broj transseksualnih osoba nije argument ni „za“ ni „protiv“ neophodnosti boljeg, nediskriminativnijeg uređenja njihovih prava. Ne mogu izneti ni procene da li je u Srbiji situacija bliža Zapadnoj Evropi gde više muškaraca postaju žena, ili zemljama bivšeg socijalističkog bloka gde znatno više žena postaju muškarci. U Zapadnoj Evropi naime, mnogo je više muškaraca koji žele da postanu žene, pa tako na 4 muškarca promenjenog pola, dolazi samo jedna žena.^v Najnovija procena, iz Holandije, o učestalosti transeksualnosti jeste 1 : 11.900 muškaraca i 1 : 30.400 žena, koji podatak govori da su tamo trostruko učestaliji muškarci koji bi da postanu žene od žena koje bi da postanu muškarci.^{vi}

U Češkoj i Slovačkoj pak, ima tri puta više transseksualaca koji su prešli od žene do muškarca nego obrnuto, u Ukrajini je takođe mnogo više žena koje žele da

operativnim putem postanu muškarci nego muškaraca koji bi želeli da postanu žene a u Poljskoj je čak sedam puta više žena koje menjaju pol od muškaraca. Postojanje razlike u proporciji između žena i muškaraca koji žele da promene pol u zemljama bivšeg socijalističkog bloka objašnjava se i još uvek znatno prisutnom pojavom rodne neravnopravnosti,^{vii} kao i činjenicom da je život žena bio, i još uvek jeste, toliko sumoran da je za neke od njih jedan od izlaza promena pola.^{viii}

Iako socijalni razlozi sigurno imaju ulogu, medicinski razlozi su primarni a njih konačno i naš zakon navodi kao jedini pravno relevantne za promenu pola. Oni se ukralo sastoje u psihičkom odnosu, stanju, uverenju koje pojedinci imaju, da su rođeni i žive u „pogrešnom“ telu. Ljudi se rađaju slepi i nemi, pa se tako rađaju i s psihom jednog pola u telu drugog. Transseksualnost nema genetskih predispozicija, a to nije ni orijentacija – transseksualnost je nešto sa čim se čovjek rađa, i duboko je nesrećan ako okolina ne prihvata njegovu nameru da se i fizički uskladi sa svojom pravom prirodom, tj. s onim što zapravo jeste. Transseksualci su ljudi koji od ranog detinjstva osećaju da su rođeni u pogrešnom telu, i bez obzira što mnogi od njih u životu mogu biti funkcionalni pripadnici toga „pogrešnog” pola i kao takvi integrisani u društvo, oni su duboko nesrećni i tako zarobljeni pate. Komparativnopravno iskustvo je da se transseksualnost široko priznaje kao stanje koje se na njihov zahtev leči medicinskim zahvatima promene pola u cilju ublažavanja tegoba. U velikoj većini država nacionalne zdravstvene službe priznaju postojanje ovog stanja i obezbeđuju ili dozvoljavaju lečenje, uključujući i ireverzibilne hirurške zahvate.

Diskriminacija i nasilje. Potrebno je razlikovati transseksualne osobe, one koje imaju potrebu i nameru da hirurškim intervencijama reše svoj problem, i transrodne, koje sopstveno rodno izražavanje delimično koriguju upotrebom polnih hormona i nekih manjih hirurških zahvata. Ono što sve ove osobe imaju kao zajedničko iskustvo jeste do skora potpuno pravno ignorisanje i društvena nevidljivost koji čine redovno osnovu za postojanje diskriminacije i višestruke marginalizacije.

Glavni izvor individualne, institucionalne i društvene diskriminacije transseksualnosti je pogrešno uverenje da je promena pola neka vrsta hira, nemoralne obesti ili kaprica, moda uvezena „sa strane“, umesto shvatanja da se tu radi o medicinskoj nužnosti i neophodnosti. Transseksualne osobe su zato izložene nerazumevanju, često i osudi okoline, kao i odbacivanju od strane porodice, prijatelja i kolega.^{ix} Neki mediji sa svoje strane doprinose širenju nerazumevanja osuđujući takve osobe ili kritikujući državu koja je „to dozvolila“.^x Imajući u vidu mnogobrojne

i bolne zahvate koje takva operacija podrazumeva, kao i stepen rešenosti i ubedenja koji su neophodni da bi neko promenio svoju polnu ulogu u društvu, ne može se smatrati da ima bilo čega samovoljnog ili hirovitog u odluci koju je donela osoba koja treba da se podvrgne promeni pola.

U manjim gradovima i mestima to je još teže i izraženije, pa su te osobe vrlo često primorane da se sele u neke veće sredine (npr. Beograd ili Novi Sad) računajući na zaštitu anonimnosti ali gde se suočavaju sa novim problemima. Naime, veoma je teško stvoriti mrežu podrške, elementarne egzistencijalne uslove stanovanja i posao u novoj sredini. Ukoliko se počelo s hormonskom terapijom, to je veoma vidljivo. Poslodavci i stanodavci su uglavnom neblagonakloni, imaju dosta predrasuda i ne primaju ove osobe. A bilo je potrebno skupiti mnogo novca za promenu pola, jer je to jedini put kojim transseksualna osoba dolazi do sebe. To je jedan od glavnih razloga što su transseksualne osobe često prinuđene da se bave seksualnim radom, transžene (transseksualna osoba koja prelazi iz muškog u ženski pol) mnogo češće nego transmuškarcima (transseksualna osoba koja prelazi iz ženskog u muški pol). Poznato je da se trenutno u Beogradu nekoliko transžena bavi seksualnim radom upravo iz tih razloga. Zato je vrlo nepravedno i diskriminativno smatrati da trans osobe menjaju pol da bi lakše mogli da se prostitušu, bave nekim drugim erotskim šou biznisom, čak i kriminalom, ili dođu do droge, kada je uzročno posledični odnos zapravo obrnutog smera. Takve predrasude dovode i do neadekvatne zaštite trans osoba veoma vulnerabilnih u pogledu nasilja i zločina mržnje. Naročito zabrinjava nasilje kojem su izložene ove osobe: u porodici, na radnom mestu, na ulici. Problem dodatno otežava činjenica da se transseksualne osobe retko odlučuju da traže pomoć od nadležnih institucija (policije, sudova, centara za socijalni rad, tužilaštava), što zbog nepoverenja u institucije, što zbog straha.

Samoubistva. Usled svega navedenog, mnogi od njih ne vide izlaz iz tog začaranog kruga i odlučuju se na samoubistvo. Do pre 50-tak godina 90 posto transseksualaca je dizalo ruku na sebe. U transseksualnoj populaciji postoji visoka stopa samoubistava i danas, posebno u tinejdžerskom uzrastu. Budući da osoba ne može da prihvati telo dobijeno rođenjem koje nije u skladu s njenim rodnom identitetom, u momentu kada više ne vidi izlaz, a suočena sa društvenom osudom, odbacivanjem i od strane najbližih, egzistencijalnom ugroženošću i raznim oblicima nasilja i pritisaka, u meri da joj/mu život postane nepodnošljiv, može dići ruku na sebe. Treba napomenuti da se kod pravih transseksualaca, kako kažu lekari, ne može

govoriti o psihički labilnim osobama, jer oni vrlo postojano znaju ko su i šta su. Upravo zato, vrlo je važno pre promene pola, odnosno tokom terapije, nedvosmisleno utvrditi je li transseksualnost simptom nekog psihičkog oboljenja ili jednostavno život u „tuđem“ telu.

Medicinske intervencije i njihove cene. Kod transseksualnih osoba dakle, postoji duboki nesklad i jaz između njihovog biološkog pola i rodnog identiteta. Transseksualna osoba ima trajni, koreniti i izrazito snažan osećaj psihičke pripadnosti suprotnom polu, pri čemu je u potpunosti svesna svog anatomskog pola. Ovaj sukob između polnog i rodnog identiteta transeksualnoj osobi prouzrokuje duboke emotivne i psihičke patnje. Jedini uspešan način lečenja je promena pola. Potrebno je da lekar neuropsihijatar ustanovi dijagnozu „poremećaj rodnog identiteta — „transseksualizam F.64.0“^{xi} i da zeleno svetlo za početak hormonskog dela terapije.^{xii} To je kompleksan proces koji ima tri faze (koristi se i termin trijadna terapija):

Prvu fazu čini konsultacija s psihijatrom (oko godinu dana) a po potrebi i s psihologom. Druga faza obuhvata hormonski deo terapije (od 9 meseci do godinu dana pre operacije promene pola i doživotno nakon toga), a treća se sastoji od operativnog zahvata promene pola, koja se još naziva i genitalnom rekonstrukcijom. Ne sme se ispustiti iz vida ni vrlo važna činjenica da posle operacija transseksualna osoba do kraja života mora da uzima polne hormone. Posle tih faza, na red uglavnom dolazi administracija, promena imena i dokumenata, školskih diploma, radnih knjižica, što za sada u Srbiji nije regulisano zakonom i često zavisi od volje pojedinačnih šalterskih službenica/ka.

Cena operacija rekonstrukcije pola koje su u proseku oko 10.000€, a do sada nisu bile obuhvaćene zdravstvenom zaštitom. Zajedno, preoperativna i postoperativna hormonska terapija i operativni zahvati promene pola su neraskidivi delovi jednog medicinskog procesa i veoma su skupi. Transžena mora mesečno izdvojiti oko 25 evra za hormone (estrogen i blokatori testosterona), za operaciju promene pola oko 3000 evra i za nekoliko neophodnih kozmetičkih tretmana (od 5 do 10) od 200 do 400 evra po tretmanu. Kod većine transžena postoji i povremena potreba za kozmetičkim hirurškim intervencijama (redukcija Adamove jabučice, feminizacija kosti lica, korekcija nosa i/ili implantat dojke). Transmuškarac izdvaja mesečno od dva do četiri evra za hormone (testosteron), za prvi operativni zahvat promene pola od 2500 do 3500 evra a za drugi operativni zahvat 4000 evra. Endokrinološki pregledi se rade isključivo u privatnoj praksi. Prvi pregled košta 60 evra a svaki sledeći 30 evra. Pored

toga i svaka analiza se posebno plaća. Hormonska terapija je i kod transžena i kod transmuškaraca doživotna. Imajući u vidu da prosečna plata u Srbiji iznosi oko 300 evra, jasno je da se potrebni novac teško skupljao odnosno da je za mnoge predstavljao nedostižnu cifru. Zdravstveno osiguranje do skora nije pokrivalo ništa od navedenih troškova. Odredbom člana 61 tačka 12 Zakona o zdravstvenom osiguranju, eksplicitno je bilo propisano da se osiguranim licima u okviru obaveznog zdravstvenog osiguranja ne obezbeđuje zdravstvena zaštita koja obuhvata, između ostalog, dijagnostiku i lečenje seksualne disfunkcije ili seksualne neadekvatnosti, uključujući impotenciju, zdravstvene usluge, lekove i medicinsko-tehnička pomagala koja su vezana za promenu pola i reverziju prethodne dobrovoljne hirurške sterilizacije. Situaciju je dodatno komplikovala činjenica što se većina pregleda i tretmana obavljala u privatnoj praksi. Psihijatrijske konsultacije su se doskora obavljale isključivo u privatnoj praksi a sada je to moguće i u državnim zdravstvenim ustanovama, ali postoje indicije, tj. svedočenja konkretnih, zainteresovanih osoba da nije lako dobiti uput. Medicinska činjenica je inače, da transseksualci ne mogu da prime sve biološke karakteristike pripisanog pola uprkos sve sofisticiranijim hirurškim zahvatima i hormonalnoj terapiji.

Pravni identitet i status. Iako je medicinska promena pola u Srbiji počela još pre dvadesetak godina, obzirom na postojanje svetski poznatog tima stručnjaka (i danas u Beograd na operativnu promenu pola dolaze i ljudi iz regiona), svest o postojanju trans osoba i njihovim problemima kasni. Jedan od primera postojanja institucionalne diskriminacije prema trans osobama je svakako dugotrajno postojanje potpunog ignorisanja trans osoba od strane države. U praksi postoji mogućnost promene imena i jedinstvenog matičnog broja nakon obavljenih hirurških intervencija u samo jednoj beogradskoj opštini, međutim, to nije pravno regulisano. Zato je važno da se ovo pitanje pravno uredi na zadovoljavajući način kako transeksualne i transrodne osobe ne bi bile izložene različitim vidovima diskriminacije, odnosno kako bi njihov pravni subjektivitet odgovarao faktičkom stanju.

Nakon medicinske promene pola, naime, sledi pravna promena pola, odnosno promena ličnih podataka (ime, oznaka pola, JMBG) u dokumentima. Ova pitanja nisu zakonima regulisana, ali su nadležni organi izgradili određenu — doduše za sada neujednačenu praksu, koja je daleko od standarda postojanja pravne sigurnosti. Zaposleni u nadležnim organima nalaze se u procepu između legitimnih i opravdanih zahteva lica koja su promenila pol a koja traže da im se promene podaci u matičnim

knjigama i javnim ispravama, s jedne strane, i nepostojanja zakonskih normi koje regulišu ova pitanja, s druge strane, što ih dovodi u situaciju da nemaju propis na kom mogu utemeljiti svoju odluku a što kod njih izaziva zabrinutost i strah da ne naprave grešku zbog koje bi mogli odgovarati.

U Beogradu uglavnom nema većih problema kada je u pitanju promena podataka o ličnosti. Sekretarijati za upravu Gradske uprave grada Beograda na osnovu priložene medicinske dokumentacije o promeni pola, odobravaju ispravku promene pola u matičnim knjigama i nalažu matičaru da po pravosnažnosti rešenja izvrši ispravku podataka u matičnoj knjizi rođenih. Međutim, situacija je nešto drugačija van Beograda. U jednom gradu se od osobe tražilo da dostavi mišljenje Ministarstva za državnu upravu i lokalnu samoupravu. Ministarstvo je posle skoro mesec dana odgovorilo da je potrebno da to lice pred nadležnim sudom u vanparničnom postupku pokrene postupak za utvrđivanje sadržine isprave – matične knjige, u kojoj je izvršen upis činjenice rođenja, odnosno tačnosti podataka upisanih u navedenu matičnu knjigu. Ministarstvo je identično mišljenje dalo i 2005. godine. U drugom gradu o istoj stvari u jednom slučaju je odlučivao sud a u drugom organ uprave, dok u su trećem jednostavno odbili upis kao nezakonit, odnosno pravno neregulisan. U slučajevima kada je promena pola zakonito izvršena i finansirana od strane države, novi polni identitet takvog lica zahteva promenu njihovog pravnog statusa. Ako je država odobrila lečenje i hirurški zahvat radi ublažavanja stanja u kojem se transseksualac nalazi, čak finansirala ili obezbedila deo sredstava za operacije, onda je neologično da ne priznaje pravne implikacije takvog lečenja.

Omogućavanjem pokrivanja dela troškova za promenu pola, pretpostavlja se da će doći do povećanja broja lica koja se odlučuju na taj korak. To otvara niz dodatnih pitanja posle omogućavanja promene pola iz medicinskih razloga. U kojem zatvoru će trans osoba izdržavati zatvor: da li sa licima pola svoga rođenja ili pola koji se stekao promenom i kako će mu u zatvorskim uslovima biti omogućen neophodni nastavak hormonalne terapije; da li će kao sportista učestvovati u ženskoj ili muškoj konkurenciji; na kojem odeljenju će biti smešten u bolnici (slična dilema kao i kod zatvora), koliko godina će raditi da bi stekla/o pravo na penziju, samo su neka od njih.

Da li transseksualna osoba može da sklopi važeći brak sa osobom svoga prethodnog pola, suprotnim od svog novostečenog pola? Važno je utvrditi i pravni status postojećih heteroseksualnih brakova koji nakon prilagođavanja pola postaju

istopolni, odnosno obezbediti da prava stečena iz takvog braka ne budu poništena, s obzirom da je brak sklopljen u momentu kada partneri/partnerke nisu bili/e istog pola. Potrebno je urediti i pitanje roditeljskog prava u ovakvim slučajevima i obezbediti da se, u najboljem interesu deteta, roditeljsko pravo osobama koje su prošle kroz procedure prilagođavanja biološkog pola održi bez ikakvih smetnji. Posebno pitanje kod promene dokumenata je i promena imena u diplomama o stečenom obrazovanju. Lica koja su promenila pol uglavnom se zadržavaju na tome da podatke promene samo u radnim knjižicama, gde je takođe upisana stečena stručna sprema.

Ne treba zaboraviti da se pomene i za sada uočen nedostatak adekvatne psihološke podrške, koja je itekako potrebna i pre i nakon završetka operativnih zahvata, jer oni predstavljaju samo jedan deo medicinske priče. Da li će i taj deo biti pokriven osiguranjem, ili ne? U Beogradu već nekoliko godina postoji Trans grupa (samo)podrške, a konkretnije inicijative koje se tiču zdravstveno-pravne regulative su pokrenute od strane lekara koji se bave ovim pitanjem.

Usled nepostojanja posebnog zakona koji reguliše materiju promene pola, nije regulisano ni koji lekari mogu dobiti licencu za celokupan proces promene pola (psihijatrijska, endokrinološka i hirurška faza) i koje kvalifikacije moraju imati, pod kojim uslovima privatna praksa može obavljati operativne zahvate promene pola, koju opremu moraju imati i koje standarde moraju ispuniti.^{xiii} Naročito je važno predvideti dodatnu, korektivnu mogućnost kompletnog finansiranja da bi se siromašnim transseksualnim licima omogućila promena pola potpuno pokrivena zdravstvenim osiguranjem. Razlozi su primarno medicinski, ali kombinovani sa socijalnim jer su siromašna transseksualna lica oni koji su najčešće prinuđeni da se bave seksualnim radom da bi sebi omogućili promenu pola, čime ulaze u svet kriminala.

Tri presude Evropskog suda za ljudska prava. Odluke Suda za ljudska prava u Strazburu već deceniju odražavaju princip da država ima dužnost, a transseksualne osobe pravo, da dobiju odgovarajući medicinski tretman transseksualnosti u vidu promene pola kao i da to mora da bude praćeno adekvatnom službenom promenom njihovog pravnog statusa. Problemi pravnog statusa potpuno su rešivi i prihvatljivi. Nije naime, dokazano da postoji bilo kakva verovatnoća da će promena statusa transeksualaca prouzrokovati konkretne ili suštinske nevolje ili štetu javnom interesu, a što se tiče ostalih mogućih posledica Sud smatra da se od društva opravdano može očekivati da toleriše određen eventualni stepen nelagode sa ciljem da bi se

pojedincima omogućilo da vode dostojanstven i častan život s polnim identitetom za koji su se, uz velike lične žrtve opredelili.

Odluka suda u Strazburu u korist transeksualne osobe protiv Ujedinjenog kraljevstva (K.G. protiv Ujedinjenog kraljevstva br. 28957/95) Strazbur, 11. juli 2002^{xiv}

Podnositeljka predstavke je državljanka Ujedinjenog Kraljevstva, rođena 1937, i transeksualac koji je putem operacije promenio pol iz muškog u ženski.^{xv} Ona je od ranog detinjstva imala običaj da sedi i oblači kao žena i podvrgla se terapiji averzije u periodu od 1963 do 1964. Sredinom šezdesetih, postavljena joj je dijagnoza da je transeksualac. Iako je sklopila brak sa ženom, sa kojom ima četvoro dece, bila je ubeđena da „pol kojem mentalno pripada“ ne odgovara njenom fizičkom polu. Od tog trenutka, pa sve do 1984, ona se za odlazak na posao oblačila kao muškarac, dok se u slobodno vreme oblačila kao žena. Januara 1985, podnositeljka predstavke započela je ozbiljno lečenje, odlazeći svaka tri meseca na Klinikum za polni identitet bolnice Čering Kros za tretmane koji su podrazumevali redovne konsultacije sa psihijatrom, a povremeno i sa psihologom. Prepisana joj je hormonska terapija i počela je da pohađa časove doterivanja i glasovne vežbe. Otada je u potpunosti živela kao žena. Oktobra 1986 podvrgla se operaciji promene pola. Operacija promene pola obavljena je u jednoj državnoj bolnici 1990. godine. Njeno lečenje i operaciju obezbedila je i finansirala Nacionalna zdravstvena služba. Podnositeljka predstavke razvela se od bivše supruge, ali su deca nastavila da joj pružaju ljubav i podršku.

Od 1990 do 1992 trpela je maltretiranje na poslu tipa seksualnog uznemiravanja ali od strane nadležnih vlasti nije dobila zaštitu jer je po zakonu tretirana kao muškarac. Opuštena je navodno zbog zdravstvenog stanja a u stvari jer je transeksualac. Novi poslodavac je otkrio njen identitet i ogovaranja i maltretiranja su nastavljena na novom radnom mestu. Obaveštena je od nadležne državne Agencije da državnu penziju ne može da dobije sa navršениh 60 godina što je starosna granica za sticanje tog prava za žene u Ujedinjenom kraljevstvu već da se doprinosi moraju uplaćivati sve do njene 65 godine, što je starosna granica za sticanje tog prava za muškarce. Takođe, podnositeljka predstavke i dalje ima obavezu da plaća skuplje premije za osiguranje vozila koja važe za muškarce.

Podnositeljka predstavke je izjavila da je radila 44 godine i da je odbijanje da joj se prizna pravo na državnu penziju sa navršениh 60 godina života na osnovu čisto biološkog testa za utvrđivanje pola, suprotno čl 8 Konvencije. Ona takođe nije mogla

da podnese zahtev za izdavanje povlastice za besplatan gradski prevoz gradskim autobusom u Londonu sa navršениh 60 godina, kao što to mogu druge žene, već mora da čeka 65 navršениh godina. Prilikom popunjavanja obrazaca za hipoteku, zahteva za životno osiguranje, privatnu penziju ili osuguranje vozila, morala je da navodi pol koji je imala pri rođenju ili da pokaže svoj izvod iz matične knjige rođenih, zbog čega se opredelila da ne iskoristi ove pogodnosti.

Osnovno pitanje koje je Sud u Strazburu rešavao je da li je tužena Država postupila ili nije u skladu sa pozitivnim obavezama da obezbedi poštovanje prava na privatni život podnositeljke predstavke, transseksualne osobe koja je putem operacije promenila pol iz muškog u ženski, pogotovo s obzirom na to da njena promena pola nije priznata u pravnom smislu.

Podnositeljka predstavke koja je po rođenju upisana kao muškarac podvrgla se operaciji promene pola i u društvu živi kao žena ali uprkos toga u pravne svrhe tretira se i dalje kao muškarac. To je uticalo, a i dalje utiče, na život podnositeljke predstavke u situacijama kada je pol u pravnom smislu bitan i kada se pravi razlika između muškaraca i žena, pored ostalog, u oblasti penzija, i starosne granice za odlazak u penziju.

Sud je zauzeo stanovište da može da dođe do ozbiljnog mešanja u privatni život onda kada stanje domaćeg prava dolazi u sukob s jednim važnim aspektom ličnog identiteta kao što je polna pripadnost. Po mišljenju Suda, stres i otuđenje proistekli iz nesklada između položaja u društvu koji zauzima transseksualac koji je putem operacije promenio pol i položaja koji mu nemeće zakon koji odbija da prizna njegov primenjeni pol ne može se smatrati tek nekakvom malom neprijatnošću nestalom zbog jedne formalnosti. Tu dolazi do sukoba između društvene realnosti i prava, što transseksualce stavlja u jedna neprirodan položaj koji kod njega može da izazove osećanje ranjivosti, poniženja i strepnje. Podnositeljka predstavke je promenu pola izvršila o trošku nacionalne zdravstvene službe koja priznaje stanje polne disforije, i pored ostalog, obezbeđuje promenu pola operativnim putem kako bi se, kao jedan od osnovih ciljeva, postigla što veća asimilacija s polom kome transseksualna osoba smatra da stvarno pripada. Sud iznenađuje činjenica da uprkos tome, promena pola koja je zakonito obezbeđena, nije u potpunosti pravno priznata, jer bi pravno priznanje moralo da se smatra konačnim korakom koji predstavlja logičnu kulminaciju dugotrajnog i mukotrpnog procesa transformacije kroz koji je transseksualac prošao.

Sud je presudio jednoglasno da je došlo do povrede člana 8 Konvencije i takođe jednoglasno da je došlo do povrede člana 12 Konvencije. Odlučuje jednoglasno da samo konstatovanje povrede predstavlja dovoljno pravično zadovoljenje za nematerijalnu štetu koju je podnositeljka predstavke pretrpela. Odlučuje jednoglasno da je tužena Država dužna da u roku od tri meseca podnositeljki predstavke isplati 39 hiljada evra na ime sudskih i ostalih troškova.

Odluka Suda u Stazburuu korist transseksualne osobe protiv Litvanije (L. v. Lithuania br. predstavke 27527/03)

Evropski sud za ljudska prava u Strazburu septembra 2007 doneo je presudu u slučaju L. protiv Litvanije^{xvi} u kome Sud konstatuje da litvansko pravo, iako omogućava fizičku promenu pola ne omogućava i promenu građanskog statusa što rezultira postojanjem pravne praznine usled koje je proces rodne transformacije prekida. Potpuna hirurška genitalna rekonstrukcija treba da bude praćena adekvatnim zakonskim odredbama o promeni pravnog identiteta i statusa, a pošto to u Litvaniji nije bio slučaj, Sud je presudio da je time prekršen čl 8. (pravo na poštovanje privatnog života) Evropske konvencije o ljudskim pravima. Tom presudom Sud je potvrdio ranije uspostavljen princip da transseksualne osobe imaju prava na kompletan proces promene pola kao i odgovarajuću promenu dokumenata koja bi odražavala tu promenu pola. Sud je takođe uzeo u obzir mentalni stres i brojne praktične prepreke i probleme koje je podnositelj predstavke iskusio jer nije mogao da kompletira proces promene pola. U presudi je naglašena i potreba da se bolje razume problem trans osoba i njihovih iskustava sa pravnim sistemom i birokratskim preprekama s kojima se suočavaju da bi takvih bilo manje i da bi se vremenom potpuno eliminisale.

Litvanski državljanin gospodin L. rođen je 1978 i živi u Klaipėdi (Litvanija). Po rođenju bio je registrovan kao devojčica i dobio je ime koje jasno označava ženski pol. Ipak, od detinjstva, on se osećao mnogo više kao dečak nego kao devojčica. Od 1998 on ima stalnu vezu sa ženom. 18 maja 1997 obratio se mikrohirurgu radi hirurške promene pola koji mu je međutim savetovao da se prvo obrati psihologu. Zbog toga je novembra 1997 otišao u Psihijatrijsku bolnicu u Viljnusu, gde je dobio dijagnozu transseksualca. Takođe, jedan lekar u Unverzitetškoj Santariškes bolnici u Viljnusu je 16. decembra 1997 postavio istu dijagnozu transeksualnosti i uputio ga je da se obrati psihologu.

U podnositeljevom medicinskom dosijeu postoji preporuka da počne sa hormonalnom terapijom izdata 28 januara 1998, sa perspektivom da vremenom preduzme genitalnu rekonstrukciju hirurškim putem. U skladu sa tim, podnositelj predstavke je dva meseca uzimao hormonalnu terapiju. Ipak, 1999 njegov lekar odbija da nastavi prepisivanje hormonalne terapije imajući u vidu da je u toj zemlji nemoguće obaviti promenu pravnog statusa posle hirurške promene pola, pa je hteo takvom svojom odlukom da zaštiti pacijenta od kasnijeg suočavanja sa pravnom nesigurnošću. Podnositelj predstavke je posle toga nastavio o svom trošku sa hormonalnom terapijom. 1999 tražio je od Univerziteta u Viljnusu da mu izda dokumenta sa muškim imenom što je bilo prihvaćeno sa razumevanjem. Ipak, njegov zahtev iste te godine da mu se sva službena dokumenta promene i da u njih bude uneto njegovo muško ime, bio je odbijen.

Od 3. do 9. maja 2000 podnositelj predstavke je bio podvrgnut delimičnoj genitalnoj rekonstrukciji. Naime, hirurški su mu uklonjene grudi u svetlu očekivanih promena Građanskog zakonika. 1 jula 2003 usvojen je taj novi Zakonik čiji je čl. p2.27. 2 predviđao da „neudato/neoženjeno odraslo lice ima pravo na genitalnu rekonstrukciju (*pakeisti lyti*) medicinskim sredstvima, ako je to medicinski moguće”. Drugi stav te odredbe predviđa da će „uslovi i postupci za genitalnu rekonstrukciju biti utvrđeni zakonski”. Podnositelj predstavke se tada složio sa lekarima da sledeći hirurški zahvat bude preduzet kada se usvoje ti zakoni koji treba da propišu „uslove i procedure” ali takvi zakoni nisu bili usvojeni.

2000. godine uz podršku i pomoć jednog člana litvanskog Parlamenta, podnositelj predstavke je izabrao novo ime i prezime za svoj izvod iz matične knjige rođenih i pasoš, i to slovenskog tipa da bi izbegao litvansko koje gramatički nosi vidljivu oznaku polne pripadnosti. Ipak, njegov lični broj na izvodu iz matične knjige rođenih, na pasošu, kao i na diplomi Univerziteta u Viljnusu ostao je nepromenjen i počinje četvorkom što predstavlja identifikacioni broj za osobu ženskog pola.

Od tada se podnosila predstavke suočava sa velikim brojem svakodnevnih neprijatnosti i teškoća, na primer nemoguće mu je da se zaposli, plati socijalno osiguranje, ima zdravstvenu knjižicu, obrati se vlastima u raznim povodima, dobije bankarski kredit, ili izađe iz zemlje tj. uopšte pređe državnu granicu, bez da se njegov ženski pravni idenitet, različit od njegovog muškog izgleda, otkrije i uzrokuje brojna maltretiranja, naknadne provere, podsmeš i diskriminaciju. Posledica te situacije je da je podnositelj predstavke doživeo društveni ostrakizam i da živi u izolaciji jer izgleda

kao muškarac ali u službenim dokumentima jasno se identifikuje kao žena. Takvo stanje ostavilo ga je kontinuirano u permanentom stanju depresije i samoubilačkih sklonosti.

Odluka suda u Strazburu u korist transseksualne osobe protiv Švajcarske^{xvii}

Po švajcarskim propisima, urogenitalna rekonstrukcija, ili operativna promena pola je intervencija koju plaća državno socijalno osiguranje, ali od momenta traženja te operacije do njenog izvršenja, treba da protekne minimum dve godine. Suština tog propisa je da se omogući jedan period za preispitivanje sopstvene odluke. Poznato je naime, da se mnoge trans osobe zapravo nikada ne odluče na operaciju i doživotno ostanu sasvim zadovoljne da uzimaju redovnu hormonalnu terapiju i promene odeću i opšti izgled u skladu sa svojim nebiološkim rodnim identitetom. Pa pošto je operacija nepovratna intervencija, da bi je finansirala država, u Švajcarskoj je odlučeno zakonom da taj period za promišljanje i donošenje sudbonosne odluke bude dve godine.

N.Š. je rođen 1937. godine kao muškarac M.Š. i celog života je imao problem identiteta, tj. neprihvatanja svog muškog pola. Imao je i niz psihijatrijskih tretmana, a u četrdesetoj je imao i ozbiljnu suicidalnu krizu. Ipak, odigrao je do kraja svoju ulogu oca i muža. Kada su deca odrasla i osamostalila se, a supruga umrla, gospodin Š. je odlučio da ga više ništa ne sprečava da ostvari dugogodišnji san svoga života i da postane žena. Kako je već imao više od 70 godina, nije čekao zakonski predviđene dve godine, već je sam platio operaciju promene pola. Kada se nakon operacije obratila švajcarskom socijalnom osiguranju, oni su je/ga odbili zbog toga što nije proteklo dve godine koje su po zakonu predviđene, a zbog toga je izgubio i na švajcarskim sudovima.

N.Š. se onda obratila Sudu za ljudska prava u Strazburu koji je presudio u njenu korist, iako je švajcarski zakon jasan u pogledu obaveznosti čekanja u periodu od dve godine. Sud je naime smatrao da je suština tog propisa da se omogući nesumnjivo formiranje odluke trans osobe da želi da se izvrši operacija. Kako je (raniji) gospodin a sada gospođa Š. time što je sam platio operaciju jasno demonstrirao svoju nedvosmisleno formiranu volju da operacijom promeni svoj pol i postane žena, nikakav dodatni rok onda nije potreban da bi se ta volja još jasnije formirala, učvršćivala ili demonstrirala. Dakako, Sud je imao u vidu činjenicu da je sadašnja gospođa N.Š. u godinama kada je svakome preostalo vreme očekivanog života zapravo kratko, da je iza nje bilo više decenija dovoljnih za donošenje odluke i

da rok koji ima smisla kada su u pitanju recimo osobe od dvadesetak godina, gubi svaki smisao kada je u pitanju osoba od preko 70 godina starosti. Ipak, presuda se ne bazira na starosti gospođe Š. već isključivo na činjenici jasno demonstrirane volje da se promeni pol dokazanoj preduzimanjem i plaćanjem operacije.

To čini ovu odluku onim što se naziva test odlukom, primenljivom na sve slične slučajeve kada se za naknadu troškova operacije od strane socijalnog osiguranja zahtevaju dodatni uslovi, protok vremena i sl. Švajcarska će morati da plati operaciju i N.Š. i da isto uradi u svim drugim sličnim situacijama kada trans osoba ne želeći da čeka protok zakonskog roka od 2 godine sama plati urogenitalnu operaciju i time demonstrira svoju volju.

Zaključak. Nezadovoljavajuća je situacija da transseksualci koji su putem operacije promenili pol, nastavljaju da žive u nekakvom pravnom međuprostoru, ne pripadajući u potpunosti ni jednom ni drugom polu, i ona kao takva nije održiva. Sud za ljudska prava u Strazburu ocenjuje da države treba da postupaju u skladu sa pozitivnim obavezama iz Evropske konvencije o ljudskim pravima i da obezbede poštovanje prava na privatni život. U dvadeset i prvom veku, pravo transseksualaca na lični razvoj i fizičku i moralnu sigurnost, kakvu u punom smislu uživaju ostali članovi društva, ne može se posmatrati kao nešto što je kontroverzno i što iziskuje da prođe neko vreme da bi pitanja s tim u vezi mogla da se sagledaju u jasnijem svetlu.

Imajući u vidu živote situacije kao i presude Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu, očigledno je da domaća promena zakonskih odredaba iz jula 2011 o finasiranju promene pola iz medicinskih razloga još uvek samo po sebi nije dovoljan pravni propis. Potreban je zapravo poseban Zakon o promeni pola kojim bi se regulisala sva gore pokrenuta pitanja, popunile pravne praznine, ujednačila praksa i procedure. Potrebne su takođe i izmene i dopune Zakona o zabrani diskriminacije da bi se predvideo kao poseban oblik diskriminacije, diskriminaciju po osnovu transseksualnost. Konačno, potrebno je i osnivanje radne grupe koja će napraviti strategiju za poboljšanje položaja tih osoba uz prethodno detaljno sagledavanje i analizu njihove društvene situacije jer se u oblasti naučnih saznanja i društvenog stava o transseksualnosti stvari brzo menjaju i to ne samo širom Evrope već i drugde u svetu.

ⁱ Ovaj tekst je nastao u okviru projekta: „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija - multidisciplinarni pristup”, koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete i nauke u periodu 2011-14.

ⁱⁱ Zakon o zdravstvenom osiguranju Sl glasnik RS br 57/2011

ⁱⁱⁱ Blic on line 22 juli 2011, Rubrika:politika, Autor:Tanjug, Poslanici danas o zakonima u oblasti zdravstva

^{iv} BLIC januar 2009, Rubrika: hronika, Strana: 14, Autor: A.Ž.Adžić, P.Z.Veljković

^v Ema Hartli, 50 činjenica koje teba znati: Evropa, Vindikta, 2009 Kragujevac, 152.

^{vi} Standardi pomoći za poremećaje rodnog identiteta“, Međunarodno udruženje za rodnu disforiju Harry Benjamin; prilog brošuri „Kreiranje zdravstvene politike koja uvažava potrebe LGBTI zajednice“, strana 9, izdavač Gejten-LGBT, Centar za promociju prava seksualnih manjina, Beograd 2006. godine

^{vii} Žene u Rusiji i Istočnoj Evropi su kako se smatra, imale težak život tokom dvadesetog veka, nosile su dvostruki teret obaveza, tradicionalnog kućnog i zaposlenja izvan kuće.

^{viii} Hartli, op.cit. 155 gde se navodi da se od žena naime očekivalo, još i da učestvuju u dobrovoljnom radu, političkim i partijskim manifestacijama, partijskim sastancima a malo je bilo institucionalnih instrumenata koji su ih efikasno štatile od npr. široko rasprostranjenog seksualnog i porodičnog nasilja i ucenjivanja. Socijalističke žene su ideološki predstavljane kao „oslobođene“ a u Sovjetskom Savezu smatralo se kao krivično delo neprijateljske propagande javno iznošenje drugačijeg mišljenja.

^{ix} Slavoljupka Pavlović, TRANSEKSUALNI – NERAVNOPRAVNI, NEJEDNAKI, ZABORAVLJENI, *Na margini margine – Promena pola u Srbiji*, Labris konferencija.

^x Nekog treba da je sramota... Roditelji četvoro mališana obolelih od retke Batenove bolesti ogorčeni. Država plaća promenu pola a zakida na bolesnoj deci. Ne shvatam da će država nekom ko hoće da menja pol to da plati dok nekom ko se bori za život neće. Država nam je udarila šamar. Pres 4 avgust 2011, Rubrika: Vesti dana, Strana: 8, 9, Autor: LJ. R.

^{xi} F.64.0 je medicinska šifra za transeksualnost prema Međunarodnoj klasifikaciji bolesti – 10. revizija (ICD-10), koja je zvanično prihvaćena na 43. svetskoj zdravstvenoj skupštini u maju 1990. godine a u državama koje su članice Svetske zdravstvene organizacije u upotrebi je od 1994. godine.

^{xii} S. Pavlović, op. cit.

^{xiii} Što se tiče državnih zdravstvenih ustanova, operacija promene pola se obavlja u Ginekološko-akušerskoj klinici „Narodni front“.

^{xiv} Predmet K.G. protiv Ujedinjenog Kraljstva br 38957/95, Presuda Strazbur 11 juli 2002, objavljeno u Evropski sud za ljudska prava odabrane presude. knj 4.Beograd 2009, Savet Evrope, kancelarija u Beogradu 231 - 254

^{xv} Ovo je prva odluka Suda kojom se priznaje pravo transseksualne osobe na promenu pravnog statusa i utvrđuje obaveza države da joj to omogući.

^{xvi} Full text of this judgement is available at:

<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=823071&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649>

^{xvii} European Court of Human Rights. “Affaire Schlumpf c. Suisse (Requête n° 29002/06)” 8.januar 2009. Dostupno 2.maja 2009 sa:

<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=schlumpf%20%7C%2029002/06&sessionid=21301430&skin=hudoc-pr-en>. Odluka je doneta 8.januara 2009.

Medical reasons for sex reassignment

Summary. Medical, legal and social situation of transexual people were presented in this article as a problem of denial their own sex which is to be healed by the comprehensive hormonal and surgery interventions. Since recently (July 2011), this medical intervention of genital reconstruction has been recognized in Serbia as necessary and financed by the state funds. In the article are analyzed how many people are transsexual in Serbia, lack of understanding and knowledge among ordinary people and officials, lack of proper media reporting, discrimination and violence against transsexual people, suicides and comprehensive medical interventions necessary for sex changes. Particularly are stressed not yet answered questions of legal identity and legal status of persons who were submitted to genital reconstruction surgery and thus change their sex. There are presented three judgements of the

European Court of Human Rights which are delivered in favor of transsexual person, G. v. United Kingdom, L. v. Lithuania, and S. v. Switzerland.

Key words: Transsexual people, sex changes based on medical reasons, discrimination, violence, suicides, European Court of Human Rights, legal status, legal identity